

Ár dtírdhreacha ársa:
Seandálaíocht ar
Thalamh Portaigh

An Chomhairle Oidhreachta
The Heritage Council

Téacs: Benjamin Gearey, Caitriona Moore, Ellen O’Carroll agus Claire Nolan.
Eagarthóireacht agus bainistiú tionscadail: Ian Doyle
Dearadh grafach: Ian Barry.

Tá an Chomhairle Oidhreachta buíoch díobh siúd uile a chuidigh le léaráidí san fhoilseachán seo: Clare McNamara ó Ard-Mhúsaem na hÉireann; Amanda Pedlow, Comhairle Contae Uíbh Fhailí; Ted McAvoy; Lisa Kealey, Bord na Móna; Craig Carry, maisitheoir agus dearthóir agus Conor McDermott, Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath.

Is ionann an foilseachán seo agus aschur de thionscadal Irish Peatland Archaeology Across Time [Seandálaíocht na hÉireann ar Thalamh Portaigh le hlmeacht Ama] arna mhaoiniú ag Seirbhís na Séadchomharthaí Náisiúnta de chuid chlár INSTAR+na Roinne Tithíochta, Rialtais Áitiúil agus Oidhreachta, i gcomhpháirtíocht leis an gComhairle Oidhreachta agus arna riar ag an gComhairle um Thaighde in Éirinn faoi Chiste Taighde COALESCE.

© An Chomhairle Oidhreachta/The Heritage Council, 2024.
ISBN: 978-1-906304-66-9

Sonraí na n-údar

Benjamin Gearey - Léachtóir le Seandálaíocht ag Coláiste na hOllscoile, Corcaigh le spéiseanna taighde agus saineolas i réimsí na pailé-éiceolaíochta, na seandálaíochta bogaigh agus na geo-seandálaíochta gláracha

Caitriona Moore - stiúrthóir bainistíochta Sheandálaíocht agus Oidhreacht Thógtha Teo., le scór bliain de thaithí agus saineolais ar sheandálaíocht thailte móna na hÉireann.

Ellen O’Carroll - speisialtóir comhshaoil, seandálaí agus taighdeoir iar-dhochtúireachta i gColáiste na hOllscoile, Corcaigh. D’oibrigh sí go forleathan ar go leor tionscadal seandálaíochta agus tochailtí tailte portaigh.

Claire Nolan - taighdeoir iar-dhochtúireachta i gColáiste na hOllscoile, Corcaigh, ag speisialú san oidhreacht phoiblí, agus luach sóisialta agus éiceolaíochta na seandálaíochta.

Íomhá ar an gclúdach: Conair adhmaid Neoiliteach Eadarchluana, Co. an Longfoirt (Carlo Zito).

Cruacha móna ar phortach gearrtha ag Bun Eoghain, Conamara, Co. na Gaillimhe.

CLÁR ÁBHAIR	PAGE
Cad is seandálaíocht ar thalamh portaigh ann?	2
Cad is móin ann?	7
Suntas Seandálaíochta	11
Conas a aimsítear láithreáin?	21
Seandálaíocht agus Scéal na dTailte Portaigh	25
Peatland Archaeology Beyond Ireland	28
Todhchaí na Seandálaíochta ar Thalamh Portaigh	30
Cén áit ar féidir liom tuilleadh a fhoghlaim faoi sheandálaíocht ar thalamh portaigh?	31
Tuilleadh Eolais	32

Cad is seandálaíocht ar thalamh portaigh ann?

Tógadh Conair na Coirre Léithe, Co. an Longfoirt, a dtángthas air i 1984, as cláir móra darach. Nochthead le dátú deindreacrineolaíoch go dáta ó 147 - 148 BCE é. Tá cuid den tóchar seo ar taispeáint anois ag Ionad Cuairteoirí na Coirre Léithe (an tOllamh Barry Raftery).

Is timpeallachtaí eisceachtúla iad tailte móna chun iarsmaí seandálaíochta uathúla atá leochaileach i gcónaí a chaomhnú. De bharr na gcoinníollacha leathbháite, anocsacha (gan ocsaigin) atá freagrach as carnadh móna, ligeann siad freisin d'ábhair orgánacha a d'fhéadfadh a bheith ionchorpraithe d'aon ghnó nó trí thimpiste sna tailte móna seo san am a chuaigh thart maireachtáil. Is iad na timpeallachtaí eile amháin atá in ann taisí orgánacha a chaomhnú thar scálaí ama fada (ó na haoiseanna go dtí na mílte bliain), ná iad siúd atá ag fíor-the agus fíor-fhuar (triomú agus reo), nach bhfuil i réim in Éirinn sa lá atá inniu ann ar a laghad!

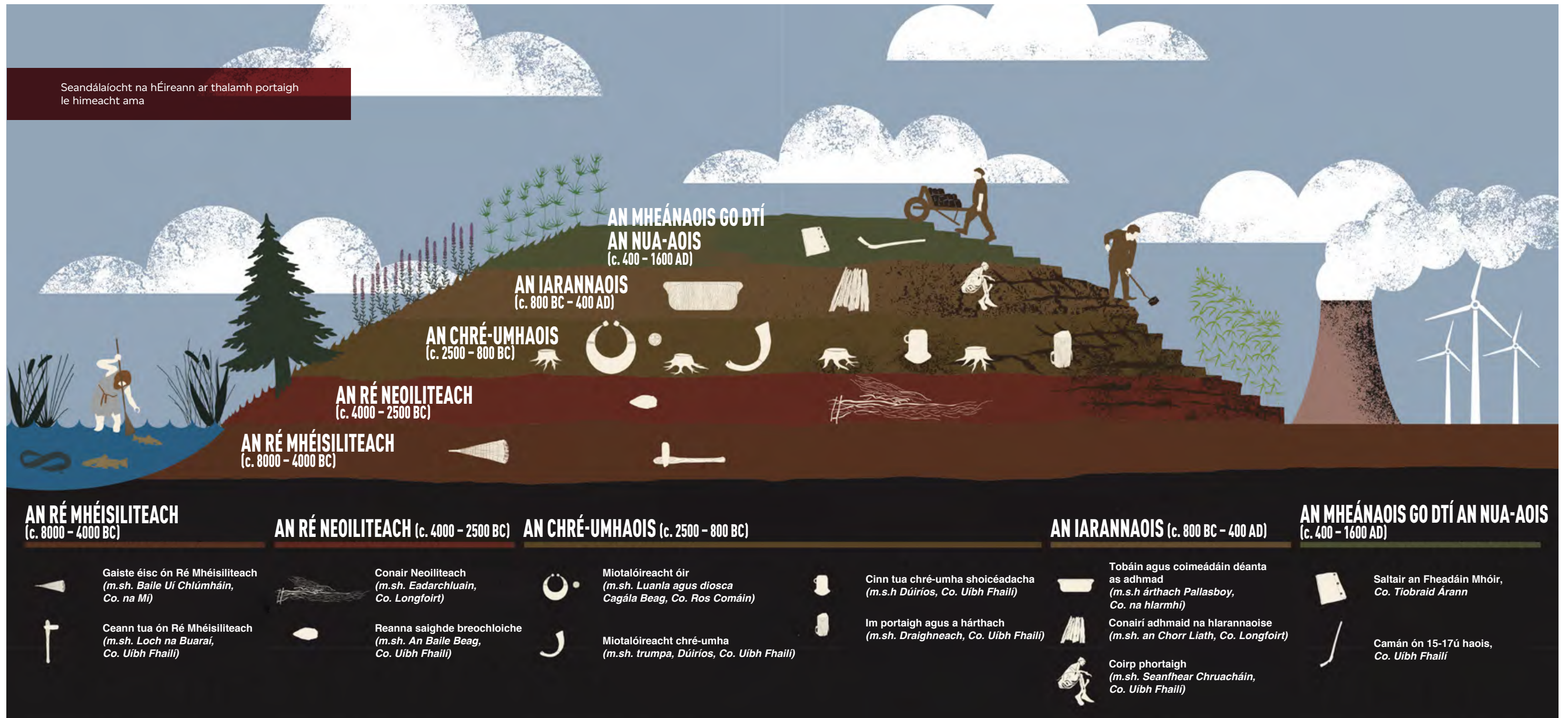
Is ón 'bportach' a tháinig cuid de na fionnachtana seandálaíochta is suntasaí sa tréimhse nua-aimseartha: an veilleam Meánaoiseach agus Saltair

an Fheadáin Mhóir, Co. Thiobraid Árann, 'bóthar' adhmaid iomráiteach na hIarlannaoise (c. 800 BCE-AD 400) de ó Chorr Liath 1, Co. an Longfoirt, agus na harsmaí daonna réamhstairiúla atá caomhnaithe go heisceachtúil amhail an 'seargán portaigh' is sine ae domhan, an Chré-Umhaois (c. 2500-800 BCE) Fear an Chaisil, Co. Ros Comáin. Ach níl iontu seo ach cuid bheag de na fionnachtana ó thailte móna. D'fhág gníomhaíochtaí daonna san am atá caite go leor rianta go leor rianta laistigh agus faoi bhun ár bportaigh, go príomha sna hisealchríocha (lár na tíre) ach freisin sna ceantair sléibhe. Tá taifead suntasach seandálaíochta tailte móna ag Éirinn, cé go bhfuil an t-eolas atá againn air seo in ngeall ar dhraenáil agus eastóscadh fairsing móna, a nochtaigh agus a scrios go minic go leor láithreán agus déantúsán, a chaomhnáidh le fada laistigh de na sil-leagain a bhí ar maos tráth.

In 2006, thángthas ar leabhar sailm, nó Saltair, i bportach an Fheadáin Mhóir, Co. Thiobraid Árann. Fionnachtain trí sheans a bhí sa leabhar, tugtha faoi deara ag an tiománaí i mbuicéad a mheaisín buainte móna. Seasca bileog veilleam atá sa Saltair agus tá 150 saltair ann, dátaí ó thart ar AD 800 (© Ard-Mhúsaem na hÉireann).

Seandálaíocht na hÉireann ar thalamh portaigh le himeacht ama

Léiríonn na láithreáin seo gníomhaíocht dhaonna ón lonnaíocht réamhstairiúil is luaithe in Éirinn (c. 8000 BCE, an ré Mhéisiliteach) go dtí le déanaí. Tá an taifead seo comhdhéanta de chonairí adhmaid agus ardáin de mhéideanna, d'fhaid agus de chastacht éagsúla, go dtí lonnaíochtaí, áitribh, agus déantáin ghaolmhara agus aonair, lena n-áirítear réada adhmaid, ábhar planda, leathair, cnámh, cloch agus miotail. Bhí cuid acu seo, mar choimeádáin, bróga agus uirlisí, ina n-earraí laethúla a d'fhéadfadh a bheith caillte nó curtha i leataobh, agus is léir go raibh luach an-mhór ag cinn eile, mar shampla, Saltair an Fheadáin Mhóir, agus taisce miotalóireachta ón gCré-Umhaois Dhéanach, a aimsíodh i gCo. Uíbh Fhailí. Cuireadh na rudaí luachmhara seo i dtaisce d'aon ghnó i dtimpeallacht uisceach na dtailte portaigh, ar chúiseanna atá fós ina n-ábhar díospóireachta agus plé seandálaíochta.

Is léir go raibh tailte móna ina suíomhanna tábhachtacha de ghníomhaíocht dhaonna san am a chuaigh thart in Éirinn, ach d'athraigh braistint, úsáid agus saothrú na mbogach seo le himeacht ama. Breathnaíodh orthu le blianta beaga anuas mar áiteanna gruama, dothuigthe, tugann an taifead seandálaíochta le fios gur minic a measadh iad mar chuid ghnóthach agus thábhachtach den tírdhreach iad.

Ag cur móin i gceann a chéile le taobh an bhóthair in aice le Loch Con, Co. Mhaigh Eo

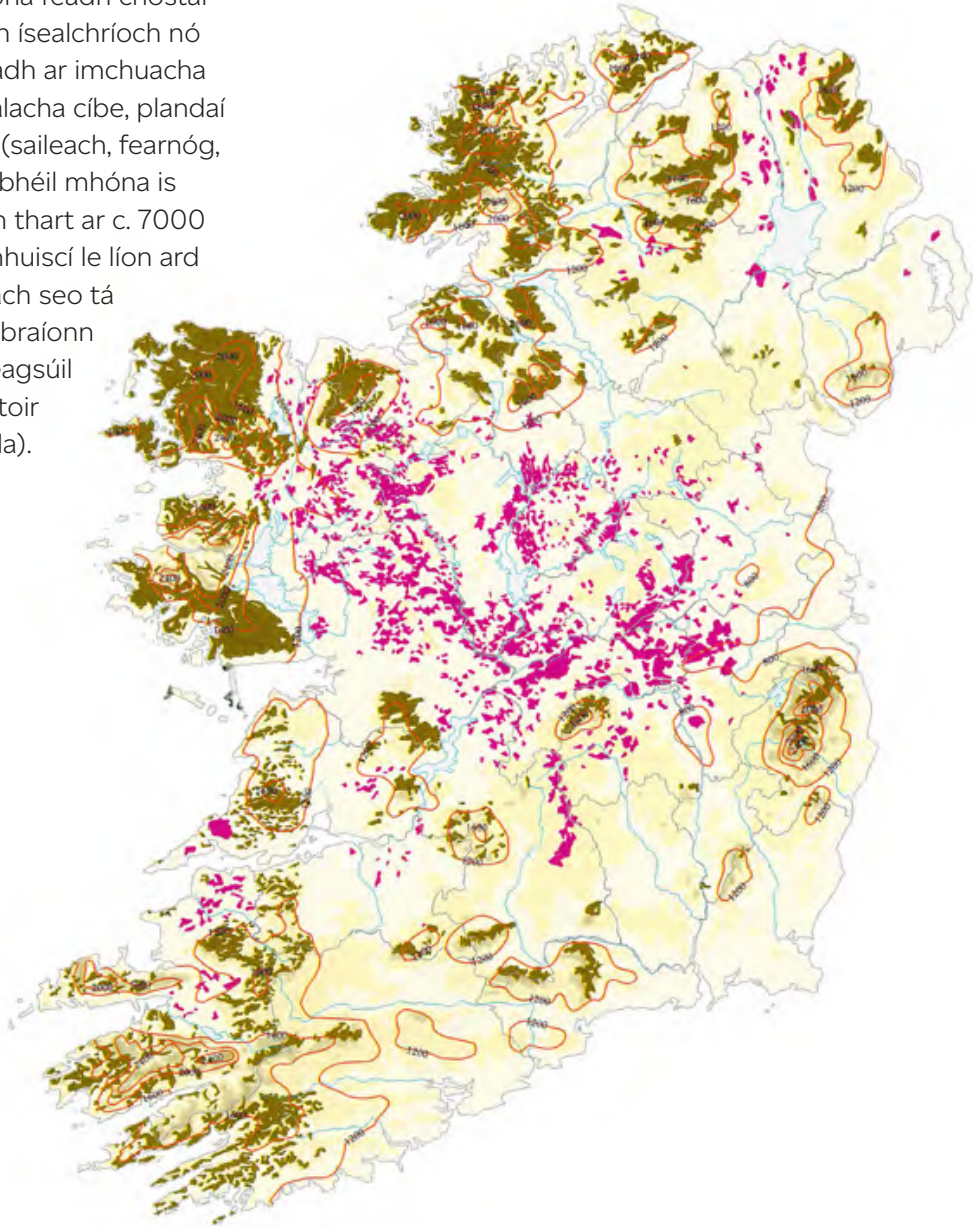
Cad is móin ann?

Tá beagnach an cúigiú cuid de thalamh na hÉireann clúdaithe le móin (thart ar 11,700km²), go príomha i lár na tíre agus in iarthar na tíre, ach tá sé le fáil ar fud an oileáin. Is gnách go mbíonn tailte portaigh ardaithe i lár na tíre agus bratphortach móna feadh chóstaí an Atlantaigh Thiar. Cruthaíodh an ísealchríoch nó na tailte móna ardaithe mar thoradh ar imchuacha locha a líonadh le giolcacha, cineálacha cíbe, plandaí luibheacha agus uaireanta crainn (saileach, fearnóg, beith). Eanaigh a thugtar ar na leibhéil mhóna is luaithe, ar bunaíodh go leor díobh thart ar c. 7000 BCE agus a chothaítear le screamhuiscí le líon ard cothaitheach. Os cionn na n-eanach seo tá na móna portaigh ardaithe a fhorbraíonn ó chaonaigh portaigh (speiceas éagsúil *Súsán*), féir, cineálacha cíbe agus toir (an teaghlach fraoch, mar shampla).

Léarscáil de phortaigh ardaithe agus de bhratphortaigh na hÉireann (ó Aalen et al., 1997).

- Portach Ardaithe
- Bratphortach

Portach ardaithe sláintiúil ag Cluain Uí Dhuinnín, Co. Uíbh Fhailí/na hIarmhí

Cruthaítear bratphortaigh freisin ó iarsmaí lofa plandaí, a mhéadaigh go mall thar na mílte bliain, i gceantair le haeráid fhionnuar agus fhliuch. Go ginearálta, bíonn bratphortaigh níos éadoimhne ná móin portach ardaithe.

Ciallaíonn carnadh na gcomhdhúile orgánacha (fréamhacha, adhmaid, coirt agus duilleoga) i staideanna éagsúla dianscaoilte, gráinní pailine ó na plandaí foirmithe móna seo agus fásra a d'fhás timpeall ar na tailte móna tráth, a chaomhnú, taobh le rianta de phlandaí agus ainmhithe eile, amhail blúirí eisichreatlaí feithidí. De réir mar a mhéadaíonn móin i sraitheanna leantacha le himeacht ama, maireann an t-ábhar seo mar thaifead ar fhásra agus ar imshaoil san am atá caite ar an talamh móna agus timpeall air: tugaimid taifead pailéachomhshaoil air sin.

Foirmeacha móna ina gcuirtear cosc ar dhraenáil, cé go bhfuil aeráid thaise riachtanach freisin chun go mbeidh fásra atá oiriúnaithe do dhálaí fliucha in ann bláthú: is ionann é sin agus éagothroime idir deascadh agus galú. Go ginearálta bíonn carnadh móna measartha mall (timpeall 1mm/bliain), agus mar sin déantar na scálaí ama a theastaíonn chun tailte móna fairsinge na hÉireann a fhorbairt agus a scaipeadh ina mílte bliain. De réir mar a d'ardaigh móin thar na mílte bliain, scaip sí amach go cliathánach ar fud an tírdhreacha, de réir a chéile ag tógáil 'dumhaí' móra, comhdhéanta den chuid is mó de Shúsán, a charnaigh ar deireadh os cionn leibhéil na dtailte tirime cóngaracha: mar sin an abairt 'ardaithe' bogaigh (portaigh). Mar sin féin, fágann draenáil na dtailte móna dí-uisciú, titim agus crapadh na sil-leagain, agus is beag 'portach ardaithe' slán a mhaireann go dtí an lá atá inniu ann. De réir mar a baineadh leas as portaigh ar an mbealach seo, tháinig taisí seandálaíochta a bhí

folaithe aguscaomhnaithe, chun cinn agus is minic a dhéantar damáiste dóibh agus scriostar iad.

Cé go bhfuil éagsúlacht i measc aois na dtírdhreach seo, baineann go leor acu leis an seansaol, agus tá bunús le cuid acu leis an tréimhse go gairid i ndiaidh dheireadh oighearthréimhse deiridh na hÉireann (c. 12,000 bliain ó shin). Aithníodh cuid den fhianaise seandálaíochta is luaithe ar ghníomhaíocht dhaonna in Éirinn ag Loch na Buaráí, Co. Uíbh Fhailí, i 1977, nuair a nochtadh le gearradh móna iarsmaí de champa Méisiliteach, a bhí suite in aice le loch éadomhain i dtosach. Áiríodh leis an mbailiúchán fána agus bláthanna a fuarthas ar an láithreán cnámha d'fhia rua, de mhuc fhiáin, de ghiorria, d'éin agus d'éisc agus líon mór cnóshliogáin choill.

Chuir draenáil agus baint móna le haghaidh breosla, i rith an fichiú haois go háirithe, le cailteanas luach na ngnáthóg saibhre tailte portaigh seo. Mar sin féin, le blianta beaga anuas, tá athrú mór tagtha ar an aitheantas go bhfuil príomhról comhshaoil domhanda ag tailte móna i dtéarmaí na bithéagsúlachta, na hidreolaíochta, agus na glanstórála carbóin. Tá siad sin ar fad ríthábhachtach chun tionchar na géarchéime aeráide a mhaolú. Mar thoradh air sin, tá athruithe tagtha i mbraistint agus i gcóireáil tailte móna, le hathshlánú agus le hathchóiriú anois in ionad draenála, eastóscadh móna agus plandálacha crainn. Braitheann caomhnú acmhainn seandálaíochta na dtailte móna marthanacha ar bhainistiú agus cosaint na dtailte móna trí athfhliuchadh cuí agus athshlánú éiceolaíoch.

Blúirí tua chloiche Mhéisiliteach aimsithe
ag Loch na Buaráí, Co. Uíbh Fhailí
(© Ard-Mhúsaem na hÉireann).

Suntas Seandálaíochta

Seans gurb í an ghné is suntasaí de sheandálaíocht ar thalamh portaigh ná marthanas na n-orgánach, lena n-áirítear adhmaid, fabraicí, agus fiú ábhair craiceann daonna agus ainmhí atá i mbaol lobhaidh agus nach gcaomhnaítear go minic i dtimpeallachtaí tailte tirime. Uaireanta déantar cur síos ar na hiarsmaí seo mar ‘an tromlach ciúin’; adhmaid, ábhair planda, agus ábhar orgánacha eile, a fhástar, a bhailítear agus a chruinnítear. Is iad seo a bhíodh mar an chuid is mó de na hábhair a d’úsáideadh daoine san am a chuaigh thart ina ngnáthshaol laethúil (babhlaí, plátaí, ornáidí, téadra, caoladóireacht, éadaí, agus go leor eile), ach is annamh a fhaightear ar thochailt talún (tailte tirim) iad. Is féidir cloch, breochloiche, agus ábhair neamhorgánacha eile atá tipiciúil don dara ceann, a bheith ina gcuid de sheandálaíocht ar thalamh portaigh, go háirithe i gcomhthéacsanna ‘réamh-mhóna’.

Cé gur féidir a rá go bhfuil cuma iontach úr agus úrnua ar an tseandálaíocht orgánach a tháinig slán trí uiscedhroim a nochtadh, athraíonn tionchar adhlactha ar feadh na gcéadta bliain nó na mílte bliain, riocht fisiciúil fhormhór na n-ábhar. Mar shampla, ionsúnn a t-adhmaid uisce aigéadach thimpeallacht na tailte móna isteach ina chealla, rud a thagann go mall in ionad na ceallalóis agus an lignin atá ina struchtúr. Nuair a nochtar don aer, tosaíonn próisis lofa arís go han-tapa de réir mar a ghalaíonn an t-uisce, rud a fhágann crapadh agus scoilteadh agus sa deireadh go dtiocfaidh díghrádú i gcrích. Tá gá le stóráil agus caomhnú cuí chun ábhar le haghaidh stórála fadtéarmach agus taispeáint músaem a chobhsú. Mar sin tá dlúthbhaint idir cinniúint an taifid sheandálaíochta seo nach féidir a athsholáthar agus cinniúint na dtailte móna féin. Ciallaíonn scrios agus damáiste do thailte móna an rud céanna i gcás aon iarsmaí atá séalaithe laistigh den mhóin nó faoina bun.

Cuing adhmaid mheánaoiseach chun ainmhithe a nascadh le chéile le treabhadh ó Thobar Daly, Co. Uíbh Fhailí (Rob Sands/Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath).

Conair adhmaid 2 bhealach an Eanaigh Bhig, Co. Longfoirt (Barry Raftery).

Seandálaíocht Réamh-mhóna, Ionmhóna agus Formhóna

Is féidir linn trí chatagóir d’iarsmaí seandálaíochta de thailte móna a shainiú: láithreáin agus fionnachtana caomhnaithe faoinmhóin (réamh-mhóna), iad siúd a fhaightear *laistigh* (ionmhóna) den mhóin í féin, agus ar deireadh, seandálaíocht atá suite ar *dhromchla* (formhóna) na móna. Is sampla de sheandálaíocht ‘réamh-mhóin’ é láithreán Méisiliteach Loch na Buaráí. Uirlisí seirte (cloiche) den chuid is mó a bhí sa láithreán seo agus déantáin ghaolmhara a bhain le sil-leagain ghualaithe a léiríonn tinte campa ar imeall locha a bhí ina loch éadomhain tráth. Níor mhair aon ábhar orgánach fliuch-chaomhnaithe mar adhmaid, toisc gur tháinig fás na móna siar ar ghníomhaíocht an duine, agus mar sin ní raibh na coinníollacha oiriúnach chun aon rud a chaomhnú seachas iarsmaí neamhorgánacha nó charraigh. Bhí an campa séalaithe faoi thalamh móna a chaomhnaigh é agus an tírdhreach

réamhstairiúil faoi thalamh ar feadh beagnach 8000 bliain. Feicimid anseo an tábhacht a bhaineann le móin mar mheán a *shéalaíonn* agus a chosnaíonn go bunúsach dromchlaí talún réamhstairiúil agus aon iarsmaí seandálaíochta lena mbaineann, gan cur isteach orthu agus in situ, go dtí go mbaintear an mhóin thall trí ghearradh, le meaisín nó de láimh. Go ginearálta, tá níos lú de na láithreacha réamh-mhóna seo tochailte, toisc nach sroicheann gearradh móna i gcónaí síos go dtí na sraitheanna basal is doimhne, ach tá eisceachtaí tábhachtacha ann.

Sa dara catagóir, *seandálaíocht ionmhóna*, déantar tagairt do láithreáin a bhí suite ar dtús ar dhromchla tailte móna san am a chuaigh thart, agus a chuaigh faoi uisce sa phortach de réir mar a charnadh sil-leagan bogaigh a bhí ag fás timpeall orthu agus os a gcionn. Is é an toradh a bhíonn ar an bpróiseas seo ná iarsmaí orgánacha a chaomhnú, adhmaid den chuid is mó ach plandaí agus feithidí freisin, de réir

mar a mhoillítear próisis lobhadh sa timpeallacht anocsach. Fuarthas láithreáin ionmhóna ina mílte i bportaigh ardaithe na hÉireann, conairí agus ardáin adhmaid den chuid is mó a thugadh deis do dhaoine bogaigh a thrasnú go sábháilte agus rochtain a fháil ar na bogaigh sin. Dátáíodh conairí, ar a dtugtar tóchair freisin, ón ré Neoiliteach go dtí deireadh na meánaoise agus raon idir cosáin bheaga a tógadh chun achair ghearra a thrasnú go 'bóithre' suntasacha a thrasnaíonn na bogaigh, lena gcruthaítear bealaí réigiúnacha (féach an Chorr Liath) i gceist leo. Bíonn éagsúlacht mhór i measc na n-ardán freisin ó thaobh scála agus dáta de agus is dócha gur tógadh iad chun gníomhaíochtaí a éascú cosúil le seilg, cruinniú agus próiseáil acmhainní plandaí.

Ar deireadh, tá seandálaíocht ann atá suite ar dhromchla na móna (formhóna), mar shampla cruacha móna a gearradh de láimh, agus fiú iarsmaí de bhonneagar eastósctha san am a chuaigh thart, nó rud ar a dtugtar 'seandálaíocht thionsclaíoch'. Baineadh móin thraidisiúnta le haghaidh breosla baile de láimh ag baint úsáid as uirlis speisialaithe ar a dtugtar sleán. Tá seafta nó lámh fhada ag sleán, agus lann cruach le sciathán socraithe ag dronuillinneacha, rud a lenar féidir fód móna dronuilleogach a ghearradh in aon ghluaiseacht amháin. Baineadh úsáid as sleánta fud fad na hÉireann, ach bhí dearadh éagsúil orthu ó réigiún go réigiún. Nuair a bhí siad gearrtha, is minic a charntaí na fóid ar bhara móna adhmaid agus a thógtáí achar gearr iad lena scaipeadh amach agus a thriomú. Is annamh a úsáidtear an modh seo chun móin a ghearradh na laethanta seo, má úsáidtear ar chor ar bith é. Sna 1940idí, bunaíodh Bord na Móna agus meicniúchán an eastósctha móna mar gheall ar an ngá a bhí ann móin a bhaint ar scála mór chun leas eacnamaíoch lár

na tíre agus chun fuinneamh a tháirgeadh don tír. Agus é ag oscailt agus ag oibriú ceantair mhóra de thailte móna, mhúnlaigh Bord na Móna go leor den tírdhreach i lár na tíre. Is cuid lárnach de thuithe na hÉireann iad a líonra fairsing d'iarnród caol, coimpléisc d'fhoirgnimh thionsclaíocha agus de shráidbhailte ina raibh a gcuid oibrithe, agus atá i gcroílár go leor pobail i lár na tíre. Cé go bhfuil deireadh tagtha le baint móna ar an scála seo, is cineál uathúil oidhreacht cultúrtha agus tionsclaíochta iad na hiarsmaí atá ann, atá in éineacht leis na huirliis traidisiúnta um baint móna 'láimhe', ar fiú é a chaomhnú agus a chuimsiú i gcomhthéacs aistriú cóir chuig athchóiriú agus athshlánú na dtailte móna.

An traein mhóna deiridh ar maidin an 29 Márta 2024 ag Portach Bhaile Ard Thuaidh, idir Béal Átha Chomair, Co. Uíbh Fhailí, agus an Móta, Co. na hIarmhí. Ceanglaíodh an portach d'iarnród le stáisiún cumhachta Dhroichead na Sionainne agus le monarcha brící Dhoire an Locha (Ted McAvoy).

Oibrithe portaigh ó Chór Tógála Bhord na Móna 1940idí-1950idí. I measc na n-áiseanna d'oibrithe mar seo bhí brúnna lóistín sealadacha agus ceardlanna. Tá iarsmaí na n-áiseanna seo fós in áiteanna agus tá stair bhéil shaibhir le fáil ó na gníomhaíochtaí seo (láithreán gréasáin Stair Bheo Bhord na Móna).

Coirp Phortaigh

Tá eolas sách maith ar fhionnachtana seandálaíochta ‘ionmhóna’ áirithe: mar shampla, ‘coirp phortaigh’ nó ‘seargáin phortaigh’ (taisí daonna, go minic le caomhnú fíocháin bhoga) Aisghabhadh os cionn 100 corp portaigh in Éirinn, cé gur fionnachtana stairiúla a bhí i gcuid mhór díobh seo, nach maireann anois ach mar thaifid scríofa. Sampla tábhachtach den dara ceann is ea Corp Dhroim Cárthaigh, Co. an Dúin, a thángthas air i 1780 ag ‘suirbhéir’ ar eastát an Tiarna Moira. Cé nár mhair an corpán cnámharlaigh den chuid is mó féin thar dhá chéad bliain, thiomsaigh an Chuntaois Moira (Elizabeth Rawdon 1731-1808) cuntas agus tuairimíocht ghaolmhar maidir leis an bhfionnachtain agus foilsíodh iad san iris *Archaeologia* (The Journal of the Society of Antiquaries) in 1783. Tá éileamh an-mhaith ar an bpíosa seo dar teideal *‘Particulars relative to a Human Skeleton, and the Garments that were found thereon, when dug out of a Bog at the Foot of Drumkeragh, a Mountain in the County of Down, and Barony of Kinalearty, on Lord Moira’s Estate, in the Autumn of 1780’* gurb é an chéad imscrúdú eolaíoch foirmiúil riamh ar iarsmaí daonna ó thalamh portaigh, agus cuimsíonn sé tráchtanna géara ar airíonna leasaitheacha móna agus ar shaol agus ar bhás an duine aonair. Tuairiscíodh go raibh fionnachtana maithe eile ann le déanaí, lena n-áirítear Fear Chaisil, Co. Laoise, agus iarsmaí Chruacháin, Co. Uíbh Fhailí, agus Fear Chluain Uí Chaomháin, Co. na Mí. Is féidir an bheirt acu a fheiceáil in éineacht le fionnachtana ábhartha eile ó thailte móna, ag an taispeántas, *Ríogacht agus Íobairt* ag Ard-Mhúsaem na hÉireann, Baile Átha Cliath. Is féidir le hÉirinn a mhaíomh freisin gur léi ceann den bheagán tochaltí foirmeálta a rinneadh ar chorp portaigh in situ, tar éis gur

thángthas ar iarsmaí páirt-dhaonna i gcoimpléasc Phortach Liath Mancháin, Co. Uíbh Fhailí, i 1998, le linn suirbhé seandálaíochta ar an dromchla gearrtha Phortach Thom Beitheach. Thug scrúdú ar na hiarsmaí daonna agus ar an sil-leagan móna lena mbaineann fianaise thábhachtach faoin duine seo: déagóir thart ar 18 mbliana d’aois, a mhair agus a fuair bás sa mheán-aois agus a chuaigh ar seachrán trí thimpiste, nó a cuireadh i dtír ag duine/daoine anaithnide, i gcuid an-fhliuch den talamh portaigh níos lú bá 50m ó bhealach trasna an phortaigh. Thug anailís ar na feithidí ón sil-leagan móna lena mbaineann le fios nach raibh ach an chiaróg ablaigh féideartha amháin ann, rud a léiríonn go gcaithfidh go raibh na hiarsmaí daonna faoi uisce go han-ghasta in uiscí fuara an phortaigh.

Tá beagnach gach corp portaigh a aimsíodh riamh, seachas roinnt eisceachtaí, i riocht páirteach, tar éis go ndearnadh damáiste dó de bharr próisis a nochtadh sa chéad áit é. I gcás Chorp Phortach Thom Beithe, níor mhair ach cosa íochtair an duine slán. Mar is amhlaidh i gcás go leor coirp phortaigh, rinneadh iarsmaí Thom Beithe a scriosadh den chuid is mó le hinnealra meicniúil bainte móna agus murach lar-Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann (IAWU), bheadh an ‘corp portaigh’ seo scriosta ina iomláine, meilte ina mhílte blúirí.

Déantáin Eile a Fhaightear i bPortaigh de ghnáth

Cé go bhfuil an dearcadh coitianta go raibh ‘coirp portaigh’ ón tréimhse réamhstairiúil go háirithe, ‘íobairt’ i deasghnátha uafásacha, ní cosúil go raibh sé seo amhlaidh i mórán samplaí. Mar sin féin, is minic a léirmhínítear go léiríonn sil-leagan réada áille agus a bhí soiléir tráth an-luachmhar agus annamh i mbogaigh gníomhaíochtaí daonna san am atá caite a léiríonn fócas nó rún ‘deasghnátha’. I measc samplaí de na fionnachtana seo tá taisce de mhiotalóireacht réamhstairiúil, mar an Dúiríos, Co. Uíbh Fhailí, agus Cagála Beag, Co. Ros Comáin. D’fhéadfaí roinnt réad, mar shampla Saltair an

Fheadáin Mhóir, agus boinn mheánaoiseacha ó Liath Mancháin a chur i bhfolach d’aon ghnó agus é ar intinn iad a ghnóthú níos déanaí. Aicme fionnachtana eile a léiríonn sil-leagan d’aon ghnó agus atá teoranta den chuid is mó, ach ní go hiomlán, do thailte móna na hÉireann ná ‘im phortaigh’. Tá thart ar 700 de na taiscí sainiúla seo de shail ainmhíoch, a fhaightear uaireanta i gcoimeádáin adhmaid agus eile, ón gCré-Umhaois go dtí thréimhse luath na Nua-aoise (c. AD 1536-1691). Cuimsíonn léirmhínthe ó stóráil phraiticiúil an iomarca ime go dtí tairiscintí ‘móideacha’ a bhaineann le deasghnátha torthúlachta agus creidimh reiligiúnacha.

Chuimsigh taisce de réada cré-umha ón gCré-Umhaois Dhéanach ó Dúiríos, Co. Uíbh Fhailí, b’fhéidir 218 réad san iomlán a chuimsigh claimhte, cinn sleá, tuanna, geáitsí, sceana, rásúir, coireanna, buicéid, adharca, crotal agus réada eile a fuarthas i bportach. sna 1820idí (© Ard-Mhúsaem na hÉireann).

◀ Is éard atá i dTaisce Chagála Beag, Co. Ros Comáin, ná luamhán óir ón gCré-Umhaois Luath agus péire dioscaí gréine meaitseála. Fuarthas an taisce seo i bportach in 1947 le linn gearradh móna (© Ard-Mhúsaem na hÉireann).

Cuireadh dáta radacarbóin idir 360 - 200 BCE le him portaigh a fuarthas ó phortach ag Ros Bearaigh, Co. Chill Dara, in éineacht leis an gceaic adhmaid a bhfuarthas ann é. (© Ard-Mhúsaem na hÉireann). ▼

Baineann coirp phortaigh agus im phortaigh, bíodh siad chomh spéisiúil agus chomh láidir agus atá siad, le sciar measartha beag d'iarsmaí seandálaíochta na dtailte móna aitheanta. Aisghabhadh na mílte déantúsán ó thailte móna na hÉireann, a fuarthas laistigh de láithreáin amhail conairí agus ardáin, ach ina n-aonar freisin. Thángthas ar go leor taiscí de réada óir agus de chré-umha le linn baint mhóna i gcaitheamh an chéid seo caite. De shuntas níos lú, b'fhéidir, ach tábhachtach mar sin féin, is iad an iliomad réad orgánach nach maireann ach go hannamh ar thalamh tirim. D'aimsigh seandálaithe, chomh maith le daoine aonair a bhfuil baint acu le baint nó eastóscadh móna, déantúsáin adhmaid mar shoithí tí, bóinna, uirlisí talmhaíochta, rothaí, píosaí cairteacha, tobáin agus daoine stílithe daonna. Tugann na réada seo léargas annamh ar

shaol an bhaile agus ar shaol na talmhaíochta agus léiríonn siad sárscileanna na n-oibrithe adhmaid ársa. Tá éadaí nó bróga leathair níos annaimhe fós agus soláthraíonn siad nasc láithreach agus inláimhsithe leis na daoine a tháinig romhainn. Le roinnt eisceachtaí suntasacha, is gnách nach mbíonn lonnaíochtaí daonna suite ar thailte móna, agus mar sin iompraíodh agus cuireadh an chuid is mó de na déantáin a fuarthas i bportaigh d'aon ghnó. D'fhéadfadh na cúiseanna atá leis seo a bheith éagsúil ó rudaí briste agus úsáidte a chaitheamh siar, nó adhlacadh le haghaidh coimeád slán, go deascadh deasghnátha. Is cinnte go bhfuil ceilt agus tairiscintí dearbhaithe freagrach as go leor taiscí d'ór ón gCré-Umhaois, ach d'aithin seandálaithe freisin go bhféadfadh sil-leagan adhmaid agus cloiche a bheith deasghnátha freisin.

Seandálaíocht i mBratphortaigh

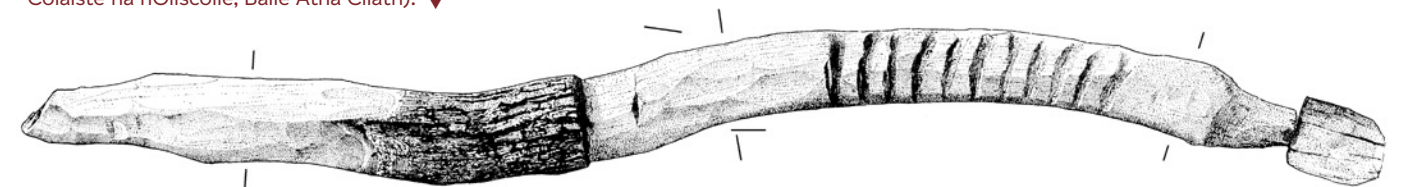
Tá réimsí fairsinge de thailte móna in ardtailte na hÉireann, go príomha in iarthar agus i dtuaisceart na tíre, ar a dtugtar 'bratphortaigh'. Déanann an slonn seo cur síos go han-mhaith ar an gcaoi a ndéanann an mhóin 'brat' ar an tírdhreach, fiú ag clúdach fánaí agus mullaigh. Tá na tírghnéithe seo le fáil freisin ar imeall chósta ísealchríche na hÉireann. Tá na próisis bhunúsacha d'fhás móna cosúil le 'greallacha ardaithe' na n-ísealchríoch, le éagothroidí fadtéarmacha idir frasaíocht agus galú as a dtagann ithreacha leathbháite. Bunaithe go páirteach ar anailísí pailéachomhshaoil agus ar dhátú an tsil-leagain, maítear go bhféadfaí gur chuir tionchar daonna ar na hardtailte san am atá caite le fás agus leathadh móna.

I gcomparáid leis sin, is beag fionnachtana seandálaíochta a fuarthas ó bhratphortach na hÉireann. Is é is cúis leis seo go páirteach ná nach raibh na sil-leagain seo riamh faoi réir draenála agus astarraingthe ar scála tionsclaíochta, agus a gcomhpháirtithe ísealchríche. Mar sin féin, aimsíodh láithreáin thábhachtacha trí mhóin a bhaint de láimh, lena n-áirítear Páirceanna iomráiteacha Céide, Co. Mhaigh Eo: tógadh na córais pháirce fairsinge seo le linn na ré Neoilití (c. 4000-2500 BCE), ar dhromchlaí talún a bhí clúdaithe ag fás móna níos déanaí. s féidir cuairt a thabhairt ar ionad léirmhínte atá tiomnaithe do Pháirceanna Céide ag Gleann Iolra, Co. Mhaigh Eo.

▲ Thángthas ar an ártach Pallasboy le linn suirbhéireacht seandálaíochta de Phortach Toar, Co. na hIarmhí. Tá an t-ártach 1.29m ar airde, 0.57m ar leithead agus 0.49m ar doimhneacht, agus snoíodh é as aon phíosa adhmaid fearnóige. Tógadh isteach sa talamh portaigh é, ag baint úsáid as coill choill agus a phionnáil síos i linn portaigh éadomhain ag baint úsáid as cuaillí adhmaid coll, am éigin idir 197 BCE agus 68 AD le linn na hIarannaoise (Simon Dick/Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath).

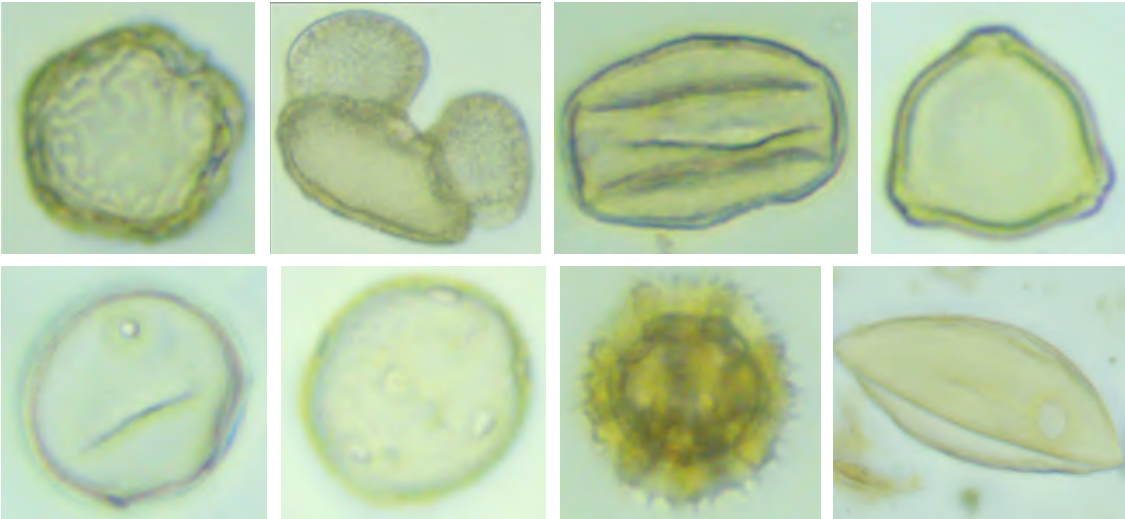
Fíor adhmaid le cuma dhaonna ón gCré-Umhaois Luath a fuarthas i bportach Bhaile Uí Chéin, An Chill Bheag, Co. Uíbh Fhailí. Tá sé seo 2.31m ar fad agus trastomhas 16cm aige (Simon Dick/Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath). ▼

Cé gur eol ballaí páirce agus lonnaíochtaí ‘réamh-mhóna’ eile, ní dhearnadh suirbhéireacht ach ar chuid acu agus is lú atá tochailte. Is léir ó thaighde seandálaíochta ag an Ollamh William O’ Brien ó Choláiste na hOllscoile, Corcaigh ar ardtailte leithinis Bhéarra, Co. Chorcaí agus Co. Chiarraí, gur tharla feirmeoireacht agus gníomhaíochtaí eile ón gCré-Umhaois go dtí na Meánaoiseanna, nuair a rinne fás móna codanna de bhallaí cloiche a ‘adhhlacadh go páirteach’.

An Taifead Pailéachomhshaoil

Caomhnaíonn móin freisin iarsmaí de shaol na bplandaí agus na n-ainmhithe ársa, ar a dtugtar an ‘taifead pailéachomhshaoil’: gráinní pailine, blúirí feithidí agus fianaise micreascópach eile ar féidir a anailísiú chun athruithe ar fhásra agus ar aeráid san am a chuaigh thart a athchruthú. Is féidir linn a mheas mar sin go bhfuil dhá shnáithe fianaise idirghaolmhara i seandálaíocht na dtailte móna: cultúir san am atá caite a bhfuil fianaise orthu ó dhéantáin, láithreáin agus fionnachtana eile, agus an taifead pailéachomhshaoil, a cheadaíonn athruithe cultúrtha a chur laistigh de chreataí leathana d’athrú fásra agus tionchar daonna ar an tírdhreach, trí lonnaíocht, talmhaíocht agus níos déanaí trí leathnú uirbeach agus tionsclaíoch.

Sleamhnán de chineálacha éagsúla pailine a breathnaíodh faoi mhicreascóp. An ró ar barr, ó chlé go deis: Leamhán, Péine, Dair, Coll. An ró ar bun, ó chlé go deis: Féar, Plantán, cineál Astair, Gránach (Daisy Spencer).

Conas a aimsítear láithreáin?

Suirbhéireacht seandálaíochta ar Phortach Dhoire Beag, Co. Uíbh Fhailí, in 1997 le Stáisiún Cumhachta an Fhéir Bháin i gcéin. Tá láithreáin seandálaíochta á dtaifeadadh os comhair na draenála de réir mar a leanann táirgeadh móna meilte. Cuireadh deireadh le táirgeadh móna tionsclaíochta sa phortach seo thart ar 2005 (Conor McDermott/ Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/ Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath).

Faightear beagnach gach láithreán agus fionnachtain seandálaíochta de thailte móna na hÉireann mar thoradh ar dhraenáil agus eastóscadh móna, go háirithe gearradh ar scála mór na dtailte portaigh lár na tíre. Ó am go chéile, dhéantaí taifead ar shuíomhanna a nochtar trí bhaint móna, agus uaireanta bhain déantúsáin Ard-Mhúsaem na hÉireann amach. Mar sin féin, ní dhearnadh aon chlár suirbhéireachta nó maolaithe seandálaíochta, agus is beag tochailt fhoirmeálta ar iarsmaí seandálaíochta, go dtí na 1980í déanacha nuair a rinneadh imscrúdú ar an mbóthar ársa ag an gCorr Liath i gcoimpléasc Phortach Chnoc an Daill i gCo. an Longfoirt.

Bhí muintir na háite ar an eolas le tamall faoi adhmaid mhóra chonair na Coirre Léithe a d’eascair as an lagphortach draenáilte. Sa bhliain 1984, seoladh plean darach ón struchtúr chuig Ollscoil na Banríona, Béal Feirste, áit ar cuireadh dáta beacht go 147/148 BCE leis, trí húsáid a bhaint as eolaíocht na deindreacroineolaíochta, lenar léiríodh gur tógadh an ‘bóthar’ le linn na hIarannaoise. Le tochailtí a rinne an tOllamh Barry Raftery, nach maireann, agus a fhoireann ó Choláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath, léiríodh go raibh an plean seo ar cheann den iliomad plean, 3-3.5m ar fad, a úsáideadh chun conair adhmaid 1km ar fad, ar a dtugtar an Chorr Liath 1, a thógáil. Ina theannta sin, bhí an Chorr Liath 1 ar cheann de bhreis is 100 conair a shainithníodh i móna Chluain Creamha, rud a léiríonn gníomhaíocht dhaonna ón Ré Neoliteach go dtí an Mheán-Aois. Scriosadh na láithreáin sin le gearradh breise móna. Caomhnaíodh cuid den Chorr Liath 1, áfach, agus is féidir í a fheiceáil in Ionad iontach Cuairteoirí Chonair na Coirre Léithe.

Nuair a bhunaigh an tOll. Raftery Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann, An Coláiste Ollscoile, Baile Átha Cliath ina dhiaidh sin, rinneadh suirbhéireacht agus aithníodh na mílte láithreán seandálaíochta i

dtailte portaigh ar fud lár na tíre. I measc na dtoghailtí gaolmhara i 1990 bhí iarsmaí de lonnaíocht ón gCré-Umhaois a nochtadh trí bhaint móna ag Cluain Fionnlocha, Co. Uíbh Fhailí. Leis sin, sainithníodh dhá ardán adhmaid ciorclacha (tithe cruinne b’fhéidir) agus dhá struchtúr cosúil le botháin, a bhí timpeallaithe ag pailis de chuaillí fuinseoige. Thángthas ar thinteáin, cloch brúite, cnámh ainmhithe, potaireacht, maidí rámha adhmaid agus dhá choirnín ómra luachmhara le linn na dtoghailtí. Tógadh an t-imfhálú ar imeall loch éadomhain agus caomhnaíodh é mar gur líonadh imchuach an locha le móin agus scaipeadh thar an láithreán í. Léirigh dáta deindreacroineolaíoch ó cheann de na hadhmad is mó tógáil le linn na Cré-Umhaoise déanaí c. 910 BCE. Le feachtais suirbhéireachta agus tochailte a rinne an stát agus Bord na Móna ina dhiaidh sin, rinneadh tochailt ar go leor láithreán talaimh móna dá leithéid.

Is annamh gur féidir ábhar seandálaíochta atá curtha i móin a shainaithint go cianda, mar is minic nach n-oibríonn na teicnící geoifisiceacha a úsáidtear chun suirbhéireacht a dhéanamh ar thalamh tirim go maith le haghaidh sil-leagan bogaigh. Is é an príomhbhealach chun láithreáin bhogaigh a aimsiú ná siúl páirce trasna an dromchla mheilte chun iarsmaí dromchla a chuardach agus trí thaobhanna na gcainéal draenála a sheiceáil le haghaidh ábhar nochta.

Cé go raibh nochtadh agus cailteanas an taifid seandálaíochta trí bhaint móna thionsclaíoch mar spreagadh do go leor den obair a rinneadh sna 1980í agus 1990í déanacha, tá fionnachtana tábhachtacha agus forbairtí gaolmhara tagtha chun cinn mar thoradh ar idirghabháil eile ar thailte portaigh le fiche bliain anuas. Léiríonn tochailtí déanacha na 1990idí ag Portach an Lisín, Co. Thiobraid Árann, sular tógadh mianach sinse, an t-imscrúdú seandálaíochta agus pailéachomhshaoil is mionsonraithe a rinneadh riamh i dtailte móna na hÉireann.

Cuid chaomhnaithe de chonair adhmaid na Coirre Léithe, Co. Longfoirt. Dátaíodh an bóthar darach Iarannaoise seo go 147/148 BCE agus tá sé os cionn 1km ar fad. Tá leithead 3 - 3.5m aige agus tá 18m den chonair le feiceáil ag Ionad Cuairteoirí Conair na Coirre Léithe.

Céaslaí ón gCré-umhaois
Dhéanach ó lonnaíocht bogach Chluain Fionnlocha (Conor McDermott/Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath).

A close-up photograph showing a person's hands and arms as they work on an archaeological excavation. The person is wearing a light blue high-visibility vest over a white shirt and a silver wristwatch on their left wrist. They are using a small metal trowel to carefully remove soil from around a wooden structure. The structure consists of numerous vertical wooden poles or stakes driven into the ground, with a horizontal beam or plank running across them. The soil is dark and moist, and the wood is weathered and brown. The background is filled with more of the same wooden structure and soil.

Seandálaithe ag tochailt cliathbhoscaí adhmaid ag Eadarchluain, Co. an Longfoirt (John Sunderland).

Seandálaíocht agus Scéal na dTailte Portairigh

Is cosúil gur athraigh patrún agus fócas na gníomhaíochta daonna i dtailte móna le himeacht ama. I gcás réanna áirithe, amhail an Chré-Umhaois, tá an chuma ar an taifead tailte móna a mhacasamhail de ‘thalamh tirim’ a rianú, rud a thugann le fios go raibh méadú i dtimpeallachtaí bogaigh i gceist le diansaothrú ar ghníomhaíochtaí lonnaíochta agus ar ghníomhaíochtaí gaolmhara ar nós na talmhaíochta ar an talamh tirim ar chúiseanna féideartha éagsúla. Mar shampla, titeann an dáta meánaoiseach déanach ar chorp Phortach Thom Beitheach i dtréimhse inar tógadh cosáin adhmaid, ardáin adhmaid agus struchtúir ghaolmhara in áiteanna trasna choimpléasc Liath Mancháin. D'éascaíodh na struchtúir seo rochtain ar acmhainní riachtanacha, mar éin, plandaí inite, agus ábhair amhail giolcach agus cineálacha cíbe. Tugann an anailís ar an taifead pailéachomhshaoil le fios freisin go bhféadfadh baint a bheith ag athruithe áirithe ar ghníomhaíocht dhaonna ar thailte portaigh le meath aeráide san am atá caite go dtí coinníollacha níos fliche agus níos fuaire. Thosaigh an Oighearaois Bheag go luath sa 14ú haois AD agus d'fhulaing an Eoraip go leor blianta fuara suaite. Mar thoradh ar an meath aeráide seo, tháinig fás athnuaithe ar thailte móna, rud a d'éiligh réitigh chun dromchlaí portaigh a bhí níos tirime a nascadh le chéile.

Gné uathúil eile de sheandálaíocht na dtailte móna is ea comhtháthú agus comhghaolú na dtaifead seandálaíochta agus pailéachomhshaoil chun imscrúdú a dhéanamh ar na caidrimh chasta seo idir sochaithe daonna agus a dtimpeallacht, atá le feiceáil go háirithe sna tochailtí a rinneadh in Eadarchluain in Co. an Longfoirt.

Eadarchluain

I 2006, thángthas ar choimpléasc de shuimh seandálaíochta tailte portaigh in Eadarchluain, Co. an Longfoirt, mar gheall ar thochailtí roimh Sheachbhóthar Dhromad-Rúscáí an N4 Arna mhaoiniú ag Bonneagar Iompar Éireann, rinne an tochailt ag Eadarchluain iarracht staidéar a dhéanamh ní hamháin ar láithreáin agus fionnachtana seandálaíochta, ach freisin ar fhorbairt an phortaigh agus an tírdhreacha máguaird. Cé gur oibrigh seandálaithe chun coimpléasc casta de 45 conair agus ardán adhmaid a thochailt, rinne eolaithe pailéachomhshaoilstaidéar ar sheichimh mhóna, samplaí adhmaid agus iarsmaí caomhnaithe feithidí. D'fhéadfadh na hanailísí seo forbairt an phortaigh agus an fhásra sa tírdhreach mórthimpeall a rianú, agus na foraoisí a shaothraítear a athchruthú chun na láithreacha agus na coinníollacha talún a thógáil go háitiúil do gach struchtúr.

Thosaigh an portach ag Eadarchluain ag forbairt c. 6000 BCE, nuair a d'fhás eanach giolcaí agus fearnóige, agus tírdhreach coillte measctha mórthimpeall air. Thart ar 3750 BCE, tháinig athrú suntasach ar an tírdhreach seo de réir mar a leag feirmeoirí Neoiliteacha crainn agus féaraigh sheanbhunaithe. Go luath ina dhiaidh sin, tógadh conair d'adhmaid scuab agus coillte cruinn fite fuaite, a bhí leagtha le tuanna cloiche, trasna an eanaigh fhliuch, ag lúbadh thart ar chrainn fearnóige agus ag trasnú linnte beaga uisce. Ag síneadh ón talamh tirim in aice láimhe, chuirfeadh an chonair seo bealach amach chuig an eanaigh agus rochtain ar a acmhainní flúirseacha mar phlandaí agus éin uisce.

Faoi thús na Luath-Chréumhaoise (c. 2500–1700 BCE), thosaigh portach ardaithe ag teacht in áit an eanaigh, a bhfuil a ndromchla saibhir i bhféar,

Tá an roth bloc Eadarchluana dátaithe go dtí an tréimhse 1260 – 970 BCE. Is píosa C-chruthach d'adhmaid fearnóige é seo. Bheadh an dara píosa C-chruthach agus clár lárnach le poll le haghaidh acastóir déanta suas an chuid eile den roth (John Sunderland)

i bhfraoch agus i gcaonach Súsáin . Chonacthas tógáil cosáin ó am go chéile ag Eadarchluain sna blianta seo agus fianaise ar athrú teicneolaíochta tábhachtach, mar gur leagadh an t-adhmaid a úsáideadh chun iad a thógáil le haiseanna géara miotail. Le linn na Cré-Umhaoise d'fhulaing an portach ag Eadarchluain dhá phléasc portaigh, eachtra uafásach go minic nuair a bhrúitear córais inmheánacha rialaithe uisce portaigh thar a acmhainn, rud a chuireann thar maoil. Leis na coinníollacha deacra seo, ba bheag duine a chuaigh isteach sa phortach, ach léiríonn taifid pailine gníomhaíocht dhaonna sa cheantar ag an am.

Ag tús na Cré-Umhaoise Déanaí (c. 1200–900 BCE) thosaigh na coinníollacha in Eadarchluain ag cobhsú, rud a d'fhógair céim nua de thógáil conairí a lean ar aghaidh isteach sna céadta bliain den Iarannaois. Ba shaintréithe de sin iad na struchtúir dhoimhne an-mhóra, cuid acu ag maireachtáil ar feadh na gcéadta bliain. Murab ionann agus na láithreáin níos

luaithe, bhí go leor de na cosáin seo taobh leis an talamh tirim in aice láimhe, ag cruthú bealaí laistigh de na bogaigh. Bhí na conairí móra seo idirnasctha freisin, ag pointí éagsúla ama, le pointí trasnaithe, a meastar a bhí ann chun ardáin a chruthú chun go bhféadfadh daoine a bhíodh ag teacht ó threonna éagsúla rochtain a fháil orthu. Bhí roinnt cosán agus ardán níos lú ag gabháil le láithreáin móra na linne sin. In ainneoin scála na gníomhaíochta ar an bportach, tugann an taifead pailine áitiúil le fios go mbíonn idirghníomhú daonna ag leibhéal íseal leis an tírdhreach mórthimpeall, agus níl aon chomharthaí láidre feirmeoireachta ann. Bhí na coillearnacha áitiúla éagsúil agus flúirseach agus baineadh leas as raon leathan speiceas adhmaid le haghaidh ábhar tógála.

Bhí láithreáin na Cré-Umhaoise Déanaí agus na hIarannaoise mar fhócas ag sil-leagain leantach déantán, le réada curtha faoi thalamh go tráthrialta nó ag láithreáin shonracha amhail na hacomhail idir láithreáin. Áiríodh daichead a sé réad adhmaid lena n-áirítear árthaí baile, sleánna, feirceanna uirlisí, codanna de rothaí, seaftaí maisithe agus míreanna nárbh eol do shaineolaithe cén fheidhm a bhain leo. Briseadh agus baineadh úsáid as cuid de na réada, bhí cuid eile gann, gan úsáid agus i gcásanna áirithe ní raibh siad críochnaithe. Áirítear sa chnuasach an fhianaise is luaithe don roth in Éirinn, mar go raibh dáta radacarbóin ó 1260–970 BCE ar phíosa adhmaid scuab atá suite thar chomhpháirt rotha. Ní hionann agus aon rud a fheictear in áiteanna eile é déantúsáin a áireamh ar chonairí Eadarchluana agus ba léir gur gníomh toiliúil a bhí ann. Le linn na hIarannaoise Déanaí, d'fhill coinníollacha an-fhliucha ar an bportach agus cuireadh deireadh le tógáil conairí. Níor tháinig feabhas ar an talamh go dtí ab seachtú haois AD, nuair a tógadh tóchair ansin arís.

Seandálaíocht ar Thalamh Portaigh Níos Faide i gCéin ná Éire

Ag baint agus ag baint móna le haghaidh breosla, Oileán Sciathánach, Albain.

Fairsinge na tailte móna in iarthuaisceart na hEorpa, ina bhfuil greallach ísealchríche agus bratphortach ardtalún (ó Gearey & Chapman 2022).

Tá fionnachtana seandálaíochta déanta freisin ag tíortha ar fud iarthuaisceart na hEorpa. Cosúil le hÉirinn, tá draenáil agus eastóscadh fairsing talaimh mhóna le feiceáil sna ceantair sin. Ina measc tá codanna de Shasana (Leibhéil Somerset agus ardtailte Dartmoor, Deavón ach go háirithe), Albain, chomh maith leis an Ísiltír, Críoch Lochlann (an tSualainn, an Fhionlainn agus an Danmhairg) agus an Ghearmáin (an tSacsain Íochtarach). Is fadhb shuntasach fós é caillteanas agus damáiste láithreáin seandálaíochta trí bhaint móna agus próisis lena n-áirítear draenáil agus talmhaíocht. Is mó an seans go ndéanfaidh tionchar an athraithe aeráide ar bhogaigh an cás seo níos measa. D'fhéadfadh samhraí níos teo agus coinníollacha níos tirime a bheith ann mar thoradh ar théamh domhanda go háirithe, rud a d'fhéadfadh a bheith ina chúis le maoschláir níos doimhne agus le triomú móna.

Todhchaí na Seandálaíochta ar Thalamh Portaigh

Níl dea-scéal é scéal na seandálaíochta ar thalamh portaigh in Éirinn ar go leor bealaí. Mar gheall ar na hidirghabhálacha ar scála mór san am a chuaigh thart trí dhraenáil, baint móna, talmhaíocht, agus próisis míntírithe eile, scriosadh tailte móna agus cailleadh na mílte láithreán agus líon anaithnid fionnachtana gaolmhara, amhail déantáin agus iarsmaí daonna. Tá sé mar aidhm ag an obair seandálaíochta ar fad atá déanta le scór bliain anuas an cailteanas dosheachanta a dhoiciméadú, a aisghabháil agus a thaifeadadh. Is é an toradh a bhí air seo ná roinnt príomh-fhionnachtana agus taighde, ach tá ár n-eolas ar fad ar shuímh agus ar struchtúir, agus ar na déantáin ar fad ar taispeáint i músaeim nó ar aisghafa le haghaidh caomhnaithe, tar éis teacht i gcoinne chúlra bainte móna. Cruthaíonn athshlánú agus athchóiriú tailte móna díghrádaithe deiseanna chun cibé seandálaíocht a fhágtar slán a chaomhnú taobh le tairbhí don bhithéagsúlacht agus do stóráil carbóin. Ba cheart go mbreithneodh tionscadail athshlánaithe luach oidhreachta seandálaíochta agus cultúrtha na bportach i gcomhthráth le luachanna comhshaoil nádúrtha.

Tá tailte portaigh na hÉireann saibhir le fianaise seandálaíochta agus tá súil againn, de bharr athruithe ar bheartas fuinnimh agus comhshaoil, nach mbeidh gá amach anseo na hiarsmaí a mhaireann sna tailte móna ardaithe is doimhne agus is fliche a thochailt agus a thaifeadadh agus gur féidir iad a chaomhnú in situ.

Suirbhéireacht seandálaíochta ar Phortach Dhoire Toar, Co. na hIarmhí, in 2000. Tá na seandálaithe ag lorg agus ag taifeadadh iarsmaí seandálaíochta a aithníodh ar aghaidheanna na draenacha agus ar dhromchlaí na bpáirceanna meilte. Tá súil againn go bhfuil deireadh tagtha anois leis an ngá atá le hobair tarrthála seandálaíochta mar seo (Conor McDermott/ Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann/Scoil na Seandálaíochta, Coláiste na hOllscoile, Baile Átha Cliath).

Cén áit ar féidir liom tuilleadh a fhoghlaim faoi sheandálaíocht ar thalamh portaigh?

Suíomhanna Gréasáin Faisnéiseacha

- ▶ Seandálaíocht na hÉireann ar Thalamh Portaigh le hlmeacht Ama www.ucc.ie/en/peatlands
- ▶ Tionscadal Pallasboy <https://thepallasboyvessel.wordpress.com>
- ▶ Fionnachtana Seandálaíochta in dTailte Portaigh na hÉireann – Bord na Móna: Living History www.wordnamonalivinghistory.ie
- ▶ Wetfutures - Ireland www.wetfutures.eu/ireland.html

Iarismalanna agus Ionaid Cuairteoirí

- ▶ Tionscadail Taighde na gCorp Portaigh – Ard-Mhúsaem na hÉireann www.museum.ie
- ▶ Iarismalann Chontae an Chabháin www.cavancoco.ie
- ▶ Ionad Cuairteoirí Conair Adhmaid na Coirre Léithe www.heritageireland.ie
- ▶ Páirc Fhionnachtana Loch na Buaráí www.loughboora.com

- ▶ Ard-Mhúsaem na hÉireann www.museum.ie
- ▶ Ard-Mhúsaem Shaol na Tuaithe: Ag Obair ar Thalamh agus ar Uisce www.museum.ie
- ▶ Ionad Oidhreachta Céide Fields www.ceidefields.com

Físeáin agus cainteanna oideachasúla

- ▶ Íol Ghort na Cranncha youtube.com/gortnacrannagh.idol
- ▶ May the Road Rise to Meet You: Irish Toghers and the Stories they can tell us [youtube.com/Seirbhís na Séadchomharthaí Náisiúnta](http://youtube.com/Seirbhís_na_Séadchomharthaí_Náisiúnta)
- ▶ John Feehan: Story of the Bogs Part 3 [youtube.com/Story of the Bogs Part 3](http://youtube.com/Story_of_the_Bogs_Part_3)
- ▶ Portach Chlóirthigh do Lá Domhanda na mBogach www.offalyindependent.ie
- ▶ Faisnéis agus físeáin ar oidhreachta bainte móna tráchtála www.bordnamonalivinghistory.ie

Tuilleadh Eolais

Amharcóirí Léarscáile

- Amharcóir Léarscáile Oidhreachta na Comhairle Oidhreachta www.heritagemaps.ie
- Amharcóir timpeallachta Stairiúla Sheirbhís na Séadchomharthaí Náisiúnta www.archaeology.ie

Tuilleadh eolais maidir le tailte portaigh

Ionad Cuairteoirí Phortach Chlóirhigh, Ionad Cuairteoirí Phortach Chlóirhigh, Béal Átha Chomair, Clóirtheach, Co. Uíbh Fhailí

Portach Mhainistir Laoise, Co. Laoise

Cosnaítear seandálaíocht bhogaigh faoi Acht na Séadchomharthaí Náisiúnta 1930-2014/ Acht na hOidhreachta Stairiúla agus Seandálaíochta agus Forálacha Ilghnéitheacha 2023

Déan gach fionnachtain nua a thuairisciú chuig Seirbhís na Séadchomharthaí Náisiúnta chun a chinntiú go gcosnaítear iad www.archaeology.ie

Tá dualgas ar dhaoine a thagann ar fhionnachtana fionnachtana réad seandálaíochta a thuairisciú d'Ard-Mhúsaem na hÉireann (nó d'larsmalann Contae Ainmnithe).

Aalen, F. H. A., Whelan, K., & Stout, M. (Eds.). (1997). *Atlas of the Irish rural landscape*. Toronto: University of Toronto Press.

Gearey, B. R. & Chapman, H. P. (2022). *An Introduction to Peatland Archaeology and Palaeoenvironments*. Oxbow Books.

Gowen, M., O' Neill, J. & Philips, M. (2005). *The Lisheen Archaeological Project: 1996-1998*. Baile Átha Cliath: Wordwell.

Moloney, A., Jennings, D., Keane, M., & McDermott, C. (1993). *Excavations at Clonfinlough County Offaly, Idirbhearta Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann : Imleabhar 2*, Baile Átha Cliath: Crannóg Publishing.

Moore, C. (2021). *Between the Meadows: The archaeology of Edercloon on the N4 Dromod– Roosky Bypass: 11 (TII Heritage)*, Baile Átha Cliath: Bonneagar Iompair Éireann.

O'Carroll, E. (2018). Six Thousand Years of Peatland and Archaeological history in Lemanaghan, Co. Offaly Quaternary of the Irish Midlands. *Irish Quaternary Association Field Guide*, 35, 59-70.

Raftery, B. (1996). *Trackway Excavations in the Mountdillon Bogs, Co. Longford, Idirbhearta Aonad Seandálaíochta Bhogach na hÉireann: Imleabhar 3*, Baile Átha Cliath: Crannóg Publishing.

Lódáiltear traen nó 'ráca' le 'móin fhóid' in aice le draein. Tá an baint móna seo ar scála tionsclaíoch tagtha chun deiridh anois (Bord na Móna Living History)

An Chomhairle Oidhreachta
The Heritage Council

